

“Afdelingen, cellen en kerkers”

Enkele beschouwingen over misdaad en samenleving in tijden van Covid-19¹

Pieter De Witte & Geertjan Zuijdwegt

Samenvatting

In dit artikel wordt de parallel getrokken tussen de manier waarop onze samenleving reageert op het corona-virus en de manier waarop ze reageert op criminaliteit. De vergelijking tussen de ‘lockdown’ en de gevangenis is herhaaldelijk gemaakt. Deze vergelijking gaat echter niet helemaal op. Ten eerste is het soort huisarrest dat veel mensen hebben ervaren tijdens de crisis een veel lichtere vorm van vrijheidsberoving dan de gevangenis. Ten tweede (en dit punt is nog belangrijker) is de maatschappelijke betekenis tussen beide erg verschillend. Thuisblijven omwille van corona werd maatschappelijk gewaardeerd als een bijna heldhaftige daad. In de gevangenis zitten, daarentegen, is en blijft een teken van maatschappelijke verwerping.

Hoewel dus een eenvoudige vergelijking tussen gevangenis en lockdown niet mogelijk is, ontdekken de auteurs van dit artikel toch drie meer diepgaande parallellen tussen de manier waarop wij als samenleving tegenover gedetineerden staan en de wijze waarop het corona-virus wordt aangepakt. Een eerste parallel heeft te maken met de overgevoeligheid van onze samenleving voor ‘risico’. Gedetineerden worden niet zozeer gezien als mensen die in het verleden iets fout hebben gedaan, maar veeleer als mensen die in de toekomst iets fout zouden kunnen doen. Ze wordt beschouwd en behandeld als ‘dragers van risico’ en moeten een groot deel van hun straf uitzitten (het deel namelijk na de VI-datum) omdat ze nog ‘te gevaarlijk zijn’. Op gelijkaardige wijze hebben we tijdens de corona-crisis stilaan geleerd onszelf en elkaar te zien als dragers van risico. De auteurs wijzen op het gevaar van een dergelijke benadering van mensen. Mensen worden dan immers gezien als ‘objecten met gevaarlijke eigenschappen’ eerder dan als personen.

Een tweede parallel heeft te maken met de kwetsbaarheid van mensenrechten in onze samenleving. Officieel moeten de rechten van de mens gerespecteerd worden in de gevangenis. De Basiswet van 2005 tracht concreet te beschrijven wat dit betekent voor het leven en het regime in de gevangenis. De realiteit toont ons echter dat ongeveer alle rechten van gedetineerden kunnen worden opgeschort in naam van ‘orde en veiligheid’. Op vergelijkbare wijze worden tijdens de corona-crisis

¹ Oorspronkelijke titel *Confines, Wards and Dungeons: some reflections on crime and society in times of Covid-19*. Vertaald door Wouter Blesgraaf SJ met behulp van deepl.com.

grondrechten (zoals de vrijheid van komen en gaan en de vrijheid om met anderen samen te komen) opgeschort – in naam van de volksgezondheid. Hoewel de auteurs wel begrijpen dat dergelijke inperkingen van de vrijheid nodig kunnen zijn, wijzen ze toch op het verwonderlijke van de snelheid en vanzelfsprekendheid waarmee dergelijke zeer ingrijpende beslissing worden genomen en aanvaard.

Een derde vergelijkingspunt gaat over de waarden die centraal staan in onze maatschappij. De corona-crisis toont dat één waarde erg dominant is geworden: de bescherming van de voortgang van het biologische leven. We moeten koste wat het kost proberen te vermijden dat het leven vroegtijdig stopt. Dat lijkt een vanzelfsprekende gedachte, maar eigenlijk wijst ze op een spirituele crisis in onze samenleving. In alle morele en spirituele tradities uit het verleden draaide de zin van het leven steeds rond een relatie met iets of iemand anders, een relatie die belangrijker is dan mijn eigen biologische leven. Zingeving gaat dan steeds over iets waarvoor ik uiteindelijk mijn eigen biologisch voortbestaan op het spel zou zetten (bv. kinderen). In de corona-crisis wordt dit omgedraaid: alles wat zin geeft aan het leven (relaties,...) wordt opgeofferd aan het biologische voortbestaan. Iets dergelijks is ook aan de hand in het gevangeniswezen. We zijn fier dat we de doodstraf hebben afgeschaft en dat we gedetineerden laten 'voortleven in de gevangenis, maar tegelijkertijd wordt hen vaak alles afgenomen wat het leven betekenisvol maakt.

Het artikel eindigt met de vraag of we nu optimistisch of pessimistisch moeten zijn. De auteurs verwijzen naar een onderscheid dat Ivan Illich maakt tussen verwachting en hoop. We moeten opletten om niet te veel te verwachten van technische hulpmiddelen en wetenschappelijk verantwoorde instrumenten om corona en criminaliteit de wereld uit te helpen. Wat ons wel hoopvol mag stemmen is het onverwoestbare menselijke verlangen naar ontmoeting met anderen. Deze ontmoeting draagt steeds het risico in zich van de mislukking, maar is de enige echte bron van zin in het leven.

"Denemarken is een gevangenis", zegt Hamlet in een toneelstuk van Shakespeare. "Dan is de wereld er een", reageert Rosencrantz. Waarop Hamlet antwoordt: "Ja, en een uitnemende, met een heleboel afdelingen, cellen en kerkers."² De analogie tussen een bepaalde samenleving - of zelfs de wereld - en de gevangenis is tijdens de wereldwijde Covid-19-pandemie langzaam ingeburgerd geraakt. In het voorjaar van 2020 verspreidde het nieuwe coronavirus SARS-CoV-2 zich snel over West-Europa en

² Shakespeare, *Hamlet*, II.2. De oorspronkelijke Engelstalige tekst uit het artikel luidt: "[Hamlet:] Denmark's a prison." [Rosencrantz:] "Then is the world one." [Hamlet:] "A goodly one; in which there are many confines, wards and dungeons."

velen van ons hadden te maken met vrijheidsbeperkingen van overheidswege die hun weerga niet kennen in de moderne geschiedenis. Overheden hebben volledige economieën en hele onderwijssystemen stilgelegd. Ze schorsten ons recht op verplaatsing, op gemeenschappelijke eredienst en op gezamenlijk drinken. Op veel plaatsen werden mensen opgesloten in hun huizen zonder wettelijk recht om te vertrekken, behalve voor essentiële verplaatsingen. Weinig verplaatsingen, zo leerden we al snel, werden als essentieel beschouwd. Het is niet verwonderlijk dat de ervaring van thuis opgesloten zijn vaak werd vergeleken met de gevangenis. Plotseling leken we ons overal in ‘afdelingen, cellen en kerkers’ te bevinden. Dit artikel is bedoeld om de parallellen te onderzoeken tussen de lockdown en de gevangenis. We zullen aantonen dat bepaalde parallellen geen steek houden, maar tegelijkertijd ontdekken we diepere, meer betekenisvolle analogieën tussen het antwoord van onze maatschappij op misdaad en het antwoord op de Covid-19 pandemie; analogieën die ons echt tot nadenken zouden moeten stemmen.

Lockdowns, vrijheidsbeperkingen en de sociale betekenis van opsluiting

Het is logisch dat mensen wier vrijheid in ongekende mate werd beperkt dit als een gevangenschap ervoeren. In feite is de vergelijking zo overduidelijk dat ze weinig reflectie lijkt te vereisen. Velen die actief zijn binnen het strafrecht leken dat te denken. Nogal wat activisten, journalisten en academici die pleiten voor een hervorming van het strafrecht hebben deze vergelijking in opinieartikelen in kranten en andere mediabijdragen gebruikt om sympathie te wekken voor gedetineerden. De boodschap wat meestal zoietds als: 'Nu weet je hoe het is om opgesloten te zitten, en nu kun je zelf zien dat het niet leuk is, ook al heb je een televisie op je kamer.' Het opwekken van sympathie voor de gedetineerden liep vervolgens uit op een pleidooi voor de specifieke soort gevangenshervorming die de auteur al veel langer voor ogen had. Het is moeilijk te zeggen of deze strategieën hun vruchten hebben afgeworpen, maar voor sommigen van ons was deze manier van werken waarschijnlijk iets te doorzichtig.

Andere activisten, journalisten en academici bekritiseerden de parallel.³ Zij wezen er meestal op dat de vrijheidsbeperkingen in de samenleving niet zoals die in de gevangenis waren. Maatschappelijke vrijheidsberoving vindt plaats onder veel betere omstandigheden en is veel minder absoluut. Deze kritiek is terecht. Lockdowns

³ See, for example, the incarcerated author Jerry Metcalf's op-ed, [No, Your Coronavirus Quarantine Is Not Just Like Being in Prison](#) in the Marshall Project's *Life Inside*-series (25.03.2020). Also, Thomas Ugelvik, Yvonne Jewkes and Ben Crewe, "Editorial: Why Incarceration," in *Incarceration* 1.1 (2020): 1-5.

lijken meer op elektronisch toezicht dan op een verblijf in de gevangenis. De enkelband wordt meestal beschouwd als een minder ingrijpende en beperkende maatregel dan gevangenisstraf. Lockdowns zijn dus niet zoiets als een gevangenisstraf. Er is echter nog een ander gezichtspunt van waaruit we de parallel tussen gevangenis en lockdown kunnen bekijken, waardoor die zelfs nog minder toepasselijk lijkt.

Het vergelijken van de opsluiting met de lockdown in termen van vrijheidsbeperkingen impliceert dat er een continuüm is waarop beide kunnen worden gesitueerd. De vergelijking zou dan alleen maar mank lopen omdat de vrijheid in de gevangenis zo veel zwaarder wordt beperkt dan wanneer het bevel wordt gegeven om thuis te blijven. Omwille van het enorme verschil in intensiteit van de vrijheidsberoving zou het trekken van de parallel ongepast worden (een analoog geval zou een zekere ondoordachte vergelijking zijn tussen sommige van de huidige populistische rechtse leiders en Adolf Hitler). Maar misschien is het idee van een continuüm verkeerd. Dit wordt duidelijk als je de parallel niet bekijkt vanuit de invalshoek van vrijheidsbeperkingen, maar vanuit die van de sociale betekenis van detentie. Om het botweg te zeggen: gevangenschap betekent volstrekte afwijzing, lockdown betekent heroïsche solidariteit. Laten we beginnen met dat laatste.

In veel Europese landen luidde begin maart een snelle opeenvolging van steeds restrictievere maatregelen in. De boodschap bij deze maatregelen was tweeledig. Enerzijds was het een boodschap van angst. 'Deze maatregelen zijn noodzakelijk, want dit virus is zeer, zeer eng.' We herinneren ons waarschijnlijk allemaal de video's van *intensive care*-afdelingen en de getuigenissen van piepende patiënten, zelfs jonge patiënten in de fleur van hun leven. We herinneren ons misschien ook nog dat we ons in die eerste weken kortademig en benauwd voelden en dachten dat we het coronavirus hadden. De meesten van ons waren echter niet besmet, maar gewoon bang. Aan de andere kant werden de maatregelen gepresenteerd als een kans voor heldhaftige solidariteit. Plotseling werden mensen die we meestal niet belonen met een hoog loon en veel maatschappelijk waardering *helden*. Niet alleen artsen, verpleegkundigen en leraren, maar ook buschauffeurs en vuilnismannen en -vrouwen leverden plots essentiële diensten zonder welke de maatschappij niet verder kon. Door simpelweg naar hun werk te gaan, zetten deze helden hun leven op hest spel om ons veilig en gezond te houden. Veel mensen hebben het misschien nu al moeilijk om dit gevoel te herinneren. Maar het was er, en het was overal. Zelfs wij waren helden. Door thuis te blijven, redden we levens. Door onze offerbereidheid tot solidariteit gaven we onze eigen vrijheid op om anderen veilig te houden; anderen die we niet eens kenden.

Het kijken naar Netflix vanuit onze lieve zetel werd plots verheven tot een heldhaftige deugd. We zagen af, maar we deden het voor de mensheid.

Iets van dat sentiment werd vastgelegd door de Belgische stad Leuven, waar wij wonen. De stad verspreidde affiches die overal achter de ramen verschenen en waarop stond: 'Even apart, altijd samen'. Om het contrast op te roepen tussen lockdown en gevangenschap, vragen we de lezer om zich deze affiches in te beelden: 'Even apart, altijd samen.' Stel je nu deze affiches voor achter de getraliede ramen van je plaatselijke gevangenis. 'Even apart, altijd samen.' En stel je nu de reacties voor van je medeburgers: 'Even apart'? Zo lang mogelijk! 'Voor altijd samen?' Alsjeblieft, nee! Helemaal niet samen! Je kunt terugkomen in de maatschappij als het moet, maar niet in mijn achtertuin! Gevangenschap, als reactie van de staat op gecriminaliseerd gedrag, is bedoeld om afkeuring uit te spreken en deze boodschap van afkeuring komt aan bij de gedetineerden. Als je in de gevangenis zit, moet je je schamen. We willen je gezicht letterlijk niet meer zien. In moderne samenlevingen is de gevangenis het ultieme symbool van maatschappelijke afwijzing en dat voelen de mensen in de gevangenis ook zo.⁴ En dat is natuurlijk het cruciale verschil tussen de sociale betekenis van het in de gevangenis zitten en het in de lockdown zitten. Het is het verschil tussen verachting en heldendom.

Maar dit is nog niet het hele verhaal. De lockdown deed mensen in de maatschappij waarschijnlijk niet positiever denken over de mensen in de gevangenis. Veel mensen in de gevangenis voelden zich echter wel meer betrokken op de maatschappij. Voor een keer was er het gevoel dat er een gemeenschappelijke vijand was. Covid-19 is gevaarlijk voor iedereen, en veel mensen met wie we in de gevangenis spraken voelden een verbondenheid met hun familie, vrienden en de samenleving in het algemeen door de confrontatie met die gemeenschappelijke vijand. Mensen in de gevangenis zochten zelfs naar manieren om te helpen. In België naaiden mensen in de gevangenis heel, heel veel gezichtsmaskers, niet alleen voor gebruik in de gevangenis, maar ook voor gebruik buiten de gevangenis. Hoewel de werkomstandigheden vaak slecht waren, en ondanks de verontrustend zelfgenoegzame communicatie van het gevangenisbestuur, getuigt de inspanning van de mensen in de gevangenis van de wil om het weer goed te maken. Het illustreert op zijn minst dat de mensen in de gevangenis een gevoel hadden van solidariteit met de rest van de samenleving, ook al was deze solidariteit misschien niet wederkerig.

⁴ Gresham Sykes wees er al op in zijn beroemde studie *The Society of Captives* (Princeton: Princeton University Press, 1958, p. 65-67).

Het is duidelijk dat de analogie tussen het in lockdown zitten en het in de gevangenis zitten op cruciale punten stukloopt. Hoewel het in beide gevallen gaat over een beperking van de vrijheid, is hun maatschappelijke betekenis radicaal tegengesteld, ook al ervaren veel mensen in de gevangenis solidariteit met de samenleving en het verlangen om fouten te herstellen. Toch valt er meer uit de analogie te halen dan uit deze sombere beoordeling naar voren komt. Niet zozeer in termen van de ervaring van individuen, maar in termen van het antwoord van de maatschappij op problemen. Er zijn soms griezelige structurele overeenkomsten tussen de manier waarop de westerse samenlevingen omgaan met criminaliteit en criminelen en hoe ze zijn omgegaan met het coronavirus.

Covid-19, misdaad en de risicocultuur

De eerste van deze overeenkomsten brengt ons terug naar een collectieve emotie die we al genoemd hebben, maar die we nog niet hebben onderzocht. Angst. Het opsluiten van mensen die een strafbaar feit plegen, gaat niet alleen over afkeuring en proportionele bestraffing. In de meeste westerse samenlevingen gaat het meer en meer om risicobeheersing. De veronderstelling is dat mensen die een strafbaar feit plegen gevaarlijk zijn. Hoge recidivecijfers tonen aan dat veel daders na hun straf opnieuw misdaden plegen, en dit wordt verondersteld te rechtvaardigen dat zij in de eerste plaats als risicodragers worden beschouwd. Dit beeld wordt nog versterkt door de overdreven aandacht van de media voor voorwaardelijke invrijheidstellingen die verkeerd lopen. Wanneer een ex-gedeteneerde een ander afschuwelijk misdrijf pleegt, worden alle gevallen waarin de voorwaardelijke vrijlating goed is verlopen, vergeten. Als gevolg van dergelijke ontwikkelingen is het ontwikkelen en evalueren van risicotaxatie-instrumenten bijna een deelgebied van de criminologie geworden. Het is immers ook een grote en winstgevende industrie geworden. Natuurlijk zijn dergelijke instrumenten feilbaar. Veel mensen worden geïdentificeerd als gevaarlijk die dat niet zijn, maar de voortdurende opsluiting van dergelijke "vals-positieven" wordt gezien als *collateral damage*. De veiligheid van de samenleving staat voorop.⁵

Deze toegenomen aandacht voor risico en veiligheid in het strafrecht wordt weerspiegeld in de recente reactie op de Covid-19-pandemie. Plotseling leerden wij allemaal elkaar te zien als risicodragers. Iets van de angst die mensen aangrijpt als ze

⁵ Voor een toegankelijke uitleg van risicobeoordelingspraktijken en nuttig beeldmateriaal, zie Anna Maria Barry-Jester, Ben Casselman en Dana Goldsteins bijdrage [Should Prison Sentences be Based on Crimes that haven't been Committed Yet?](https://www.fivethirtyeight.com/2015/08/04/should-prison-sentences-be-based-on-crimes-that-haven-t-been-committed-yet/) op [fivethirtyeight.com](https://www.fivethirtyeight.com) (04.08.2015).

denken aan misdaad en misdadigers greep ons allemaal aan in die eerste maanden van lockdown. Iedereen om ons heen zou drager kunnen zijn van deze potentieel dodelijke ziekte. Wat er gebeurde, is dat we andere mensen voornamelijk, of zelfs uitsluitend, begonnen te zien vanuit het mogelijke gevaar dat ze vormen. We begonnen zelfs om onszelf te ervaren als risicodragers - een tendens die ook in gevangenissen waarneembaar is. We hielden ons dus ver van elkaar vandaan, omdat we bang waren besmet te worden, of anderen te besmetten. Vaak was die angst ontterecht. 'Valse positieven' waren er in overvloed. Maar: veiligheid boven alles! Ook hier speelde de media een twijfelachtige rol. Net zoals bij berichten over foutgelopen voorwaardelijke invrijheidstellingen, richtten veel media zich op de extreme gevallen: sterfgevallen van jongeren of zelfs kinderen, die bij Covid-19 zeer zeldzaam zijn, maar ook tamelijk spectaculair. Net als bij berichten over opvallende misdaadzaken is de ondertoon van dergelijke berichten: Wees bang, wees heel bang.

Mensen zien als risicodragers is een gevaarlijke zaak. Het leidt onvermijdelijk tot objectivering, depersonalisatie of ontmenselijking - hoe je het ook wilt noemen. Het is een proces waarbij men personen niet langer ziet voor wie ze zijn, maar hen herleid tot een enkel kenmerk dat alle anderen overheerst: potentiële corona-drager, potentiële crimineel. Dezelfde logica die mensen voor onbepaalde tijd in de gevangenis houdt, weerhoudt de ouderen ervan hun verwanten te zien of in hun gezelschap te sterven. Toch is risico geen hersenschim. Mensen plegen wel degelijk recidive, en mensen verspreiden het coronavirus. Risico's kunnen beperkende maatregelen rechtvaardigen, maar de manier waarop dergelijke maatregelen afbreuk doen aan de grondrechten wordt gemakkelijk over het hoofd gezien.

Veiligheid, mensenrechten en de uitzonderingstoestand

Het inzicht dat risico of gevaar een primaire drijfveer is voor maatschappelijke reacties op criminaliteit en Covid-19 onthult iets over de status van mensenrechten in liberale democratieën. In liberale samenlevingen zouden burgers beschermd worden tegen dwang. In gevallen waarin de overheid zelf dwangmaatregelen moet opleggen, moet haar macht in toom worden gehouden door de wet. Mensenrechten spelen hierbij een belangrijke rol, omdat ze een domein van het leven van de burger afbakenen dat wettelijk beschermd is. Dit is natuurlijk zeer relevant in de context van detentie. Onze liberale samenlevingen gaan er prat op de basisrechten van alle burgers te beschermen, zelfs die van de opgesloten burgers. Deze zorg voor de rechten van gedetineerden lijkt meegegeven met het ontstaan van de moderne gevangenis en het

opgeven van wrede lijfstraffen die uitdrukking gaven aan de ongebreidelde soevereine macht van de staat. Bij nader inzien was de opkomst van de moderne gevangenis echter in de eerste plaats het resultaat van een naïef utilitarisme dat de dader probeerde te hervormen en zo de samenleving te beschermen, en niet zozeer van een oprechte zorg voor de rechten van de gevangenen. Pas toen de schadelijke effecten van 'goedbedoelde' opsluiting op het leven van de gevangenen geleidelijk aan het licht kwamen, werd de urgentie duidelijk van de bescherming van de rechten van de gevangenen.

In België zijn de rechten van gedetineerden vastgelegd in de Basiswet van 2005. De wet werd geschreven vanuit het besef dat de gevangenis als 'totale inrichting' schadelijke gevolgen heeft voor de gedetineerden. Het eindrapport van het commissie Dupont verklaart dat de wet tot doel heeft het totalitaire karakter van de gevangnissen af te bouwen, hun schadelijke gevolgen te beperken en het leven in de gevangenis zo dicht mogelijk te laten aanleunen bij het leven in de vrije wereld. Toch tonen de aanhoudende problemen in het Belgische gevangeniswezen, gedocumenteerd door talloze negatieve rapporten van het CPT (*Europees Comité ter voorkoming van foltering en onmenselijke of vernederende behandeling of bestraffing*), de onmacht van het mensenrechtendiscours ten opzichte van de starre institutionele logica van de gevangenis. Deze machteloosheid van het mensenrechtendiscours (en van internationale monitoringsystemen) kan inderdaad in sociologische termen worden verklaard door te verwijzen naar de interne processen van totale inrichtingen. Er is echter ook een meer 'extrinsieke' reden waarom het gevangenisstelsel de neiging heeft de mensenrechten te negeren. Ook al hebben de rehabilitatieve opvattingen over gevangenisstraf een deel van hun geloofwaardigheid verloren, toch wordt de gevangenis nog steeds als een nuttig instrument beschouwd om grote groepen 'gevaarlijke' mensen van de straat te houden. Deze logica van de 'onschadelijkmaking' laat zien dat de oude utilitaire benadering van de gevangenis nog steeds springlevend is. Onschadelijkmaking is niet minder naïef dan het oudere idee dat totalitaire instellingen moreel betere mensen zouden voortbrengen. Misschien is het zelfs nog naïefer, in de ondoordachte veronderstelling dat het louter (tijdelijk) weghalen van wetsovertreders uit de samenleving - zelfs zonder dure 'rehabilitatieve' ingrepen – zou kunnen bijdragen aan een veiligere wereld.

De zwakte van de mensenrechtenclaims is eigenlijk ingeschreven in de tekst van de Basiswet van 2005. Keer op keer worden de rechten van de gedetineerden bevestigd met de bepaling dat er uitzonderingen kunnen worden gemaakt met het oog op 'orde en veiligheid'. Of deze zorg voor de veiligheid nu betrekking heeft op het leven

in de gevangenis of op de maatschappij in het algemeen, de basisboodschap is dat concrete regelingen die getroffen zijn om de fundamentele rechten en vrijheden in de gevangnissen te waarborgen, telkens kunnen worden opgeschort wanneer 'orde en veiligheid' in het gedrang komen. Als mensenrechten een soort troefkaarten zijn, zoals sommige filosofen beweren, dan maakt het gevangeniswezen duidelijk dat rechten op elk moment kunnen worden overtroefd door veiligheidsoverwegingen. Rechten zijn prima, maar ze moeten het afleggen tegen maatschappelijk nut.

Een soortgelijk mechanisme is aan het werk bij het managen van de Covid-19-crisis. Niemand van ons had in januari 2020 verwacht dat men enkele maanden later bij een politiewegversperring overdag zou kunnen worden tegengehouden om de vraag te beantwoorden waar men naartoe gaat. Iedereen kan de logica zien van de maatregelen die door onze regeringen worden genomen. Tegelijkertijd is er iets beangstigend aan de soepelheid en snelheid van de opschorting van rechten en vrijheden die we altijd als onvervreemdbaar hadden beschouwd. De Nederlandse auteur Ilja Leonard Pfeijffer, die in Italië woont en tijdens de lockdown regelmatig voor de Belgische krant *De Standaard* schreef, verwoordde het zo: "Er zijn goede redenen om fundamentele verworvenheden als het recht op vrije verplaatsing en het recht op vergadering op te schorten, dat snap ik, maar ik besef ook dat elk totalitair regime in het verleden alleen maar had kunnen dromen van zulke goede redenen."⁶ Deze woorden lijken de analyse te herhalen van de Italiaanse filosoof Giorgi Agamben die in het begin van de Italiaanse lockdowns in *Il Manifesto* een stuk schreef waarin hij waarschuwde dat de maatregelen van de regering een voorbeeld zijn van een uitgebreide 'uitzonderingstoestand'.⁷ Volgens Agamben is de terugkerende verwijzing naar 'uitzonderlijke' crisissituaties (terrorisme, pandemie) de typische manier waarop regeringen tegenwoordig soevereine macht proberen uit te oefenen. Ongetwijfeld heeft Agamben ten tijde van zijn artikel de ernst van de pandemie onderschat en zijn analyse heeft duidelijk een paranoïde ondertoon. Toch is het niet ongepast om zich te storen aan het gemak waarmee grote delen van de samenleving (met een beetje hulp van de media) kunnen worden overtuigd van het uitzonderlijke gevaar van de situatie en van de bijbehorende noodzaak om afstand te doen van basisrechten. Het onderstreept de kwetsbaarheid van deze rechten en het feit dat wanneer we overtuigd kunnen worden van de urgentie van een of andere bedreiging, we hen graag zullen opofferen ten behoeve van 'orde en veiligheid'.

⁶ Ilja Leonard Pfeijffer, "Gezondheidsdictatuur," In *De Standaard* 14.04.2020.

⁷ Giorgio Agamben, "The state of exception provoked by an unmotivated emergency,"

<http://positionswebsite.org/giorgio-agamben-the-state-of-exception-provoked-by-an-unmotivated-emergency>.

Het leven, de voortzetting van het leven en de zin van het leven

Onlangs heeft de provincie Antwerpen een avondklok ingesteld als antwoord op het stijgende aantal Covid-19-infecties in dat deel van België. Het was de eerste avondklok in België sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. De Antwerpse gouverneur Cathy Berx verdedigde de schijnbaar disproportionele beslissing door te stellen dat 'er slechts één fundamenteel recht is dat absoluut is: het recht om te leven'. Deze uitspraak wijst op iets dieper dan het punt dat al werd gemaakt, namelijk dat het recht op veiligheid (en dus op bescherming van het leven) alle andere rechten altijd terzijde zal schuiven als het erop aankomt. Op een meer fundamenteel niveau roepen de woorden van de gouverneur de vraag op wat wij als samenleving als waardevol beschouwen. Wat is er in het leven zo belangrijk dat we bereid zijn er offers voor te brengen? Er is een wijdverbreide politieke theorie die zegt dat het in onze liberale samenlevingen niet aan de regering is om deze vraag te beantwoorden. Mensen zouden zelf moeten beslissen waar ze het meest waarde aan hechten in hun eigen leven en welke offers ze bereid zijn te brengen voor die waarden. Regeringen zijn er alleen om de basisvoorwaarden te scheppen voor een zinvol leven en om burgers te beschermen tegen interne en externe oorzaken van schade. De Covid-19-crisis toont aan dat deze theorie niet klopt. Het is duidelijk dat er een kernwaarde is die verondersteld wordt onze levens collectief te regeren. Deze waarde fungeert als leidraad voor overheidsinterventies en zelfs voor het uitdragen van een collectieve moraal. Deze centrale waarde lijkt het leven zelf te zijn, in de zeer elementaire zin van: de voortzetting van het fysieke bestaan. Wanneer de verlenging van het biologische leven wordt bedreigd, worden mensen opgeroepen of gedwongen om zich te onthouden van juist die dingen die hun leven betekenisvol maken (meestal dingen die te maken hebben met de fysieke nabijheid van anderen) en deze dingen te beschouwen als louter ornamenten van het enige wezenlijke: dat het leven doorgaat, koste wat het kost.

Men zou kunnen stellen dat deze moraal van de continuering-van-het-leven een zeer redelijke zaak is. Zingeving veronderstelt immers eerst en vooral een biologisch bestaan. Als dit laatste in gevaar komt, lijkt het dan ook redelijk om sommige activiteiten die zin geven aan ons leven gedeeltelijk of tijdelijk op te schorten om te kunnen overleven. Dit argument lijkt een toonbeeld van gezond verstand. In werkelijkheid getuigt de vanzelfsprekendheid van dit argument van een diepe spirituele crisis in onze samenleving. Het wijst op een dramatische breuk met bijna alle spirituele en morele tradities die tot nu toe over de zin van het menselijk bestaan

hebben gesproken. In het overgrote deel van deze tradities heeft de zin van mijn leven te maken met een relatie tot iets dat belangrijker is dan mijn eigen fysieke overleven. Een concreet gevolg van deze overtuiging is dat als puntje bij paaltje komt, ik bereid zou zijn mijn leven op het spel te zetten voor wat uiteindelijk zin geeft aan mijn leven. Iedereen met kinderen of met een andere allesomvattende roeping in het leven begrijpt intuïtief wat hier bedoeld wordt.

In de huidige Covid-19-crisis gebeurt er iets opmerkelijks met deze traditionele 'zelfopofferende' structuur van menselijke zingeving. Voor sommigen is het de crisis zelf, samen met het overheidsantwoord daarop, die een bron wordt van zin en betekenis. Zulke mensen zijn ervan overtuigd – en verkondigen dit eventueel op Facebook – dat het bij uitstek betekenisvol is om alle kleine, maar toch enigszins heldhaftige offers te brengen (het dragen van gezichtsmaskers, het verdragen van verminderde mobiliteit, het bijwonen van energievretende ZOOM-bijeenkomsten) die nodig zijn om de curve af te vlakken. In een gesecculariseerde versie van de visie dat lijden je dichterbij God kan brengen, verklaren mensen dat de crisis hen zoveel heeft geleerd over wat echt belangrijk en waardevol is in het leven. Dat wat hen niet heeft gedood, heeft hen duidelijk sterker gemaakt.

Maar dit is slechts weggelegd voor een beperkte groep. Het vinden van betekenis in de crisis veronderstelt doorgaans allerlei zaken: sterke sociale banden, een vrij stabiele financiële situatie (zodat men bij alle zelfopoffering toch niet al te diep in de eigen vlees snijdt), een aangeleerd vermogen om betekenis te vinden in abstracte zaken (zoals medische statistieken) en, meestal, een voldoende grote tuin. Voor een aanzienlijk deel van de samenleving - waarvan de omvang nog duidelijk moet worden - betekent de crisis dat ze eenvoudigweg van alle zin en betekenis worden beroofd en tot een naakt bestaan worden teruggebracht (zonder de middelen van de meer fortuinlijken om van deze ontbering een nieuwe bron van betekenis te maken). Mensen in bejaardentehuizen zijn natuurlijk de meest in het oog springende voorbeelden. Als ze niet de fysieke gruwel van een plaatselijke corona-uitbraak ervaren, lijden ze onder de spirituele gruwel van een leven dat ontdaan is van alles wat het waard maakt om te leven.

De analogie met de gevangenis is duidelijk. De gevangenis garandeert het leven als een voortzetting van het fysieke bestaan – nog afgezien van de gevallen waarin de zij door verwaarlozing, schaamteloze medische fouten en slechte zelfmoordpreventie de dood van de gevangenen veroorzaakt. Tegelijkertijd is een verblijf in de gevangenis een brutale aanval op alles wat het leven betekenisvol maakt: werk, gezin, sociaal leven, autonomie en publieke erkenning. De moderne cellulaire gevangenis is

ontworpen met een bepaald type mens in gedachten: de monnik-achtige, naar binnen gekeerde individualist voor wie gedwongen afzondering en alles wat daarmee gepaard gaat de bron zou zijn van een nieuwe betekenis in het leven. We weten nu dat de gevangenis voor de overgrote meerderheid van de gevangenen niet de bakermat is van een nieuw, misdadvrij en bevredigend leven, maar eerder een plek waar ze levend begraven worden en waar ze de gruwel ervaren van het pure fysieke bestaan dat van alle betekenis is ontdaan. Dat wat hen niet onmiddellijk doodt, doodt hen langzaam.

Wat mogen we hopen?

Hebben we een al te grimmig beeld geschetst van zowel het leven in de gevangenis als van de goedbedoelde pogingen van regeringen om de Covid-19-crisis te beheersen? Lijken we te veel op Hamlet, met zijn 'afdelingen, cellen en kerkers'? Misschien wel, maar dan wel met recht en reden. We zijn er diep van overtuigd dat een overdreven zorg voor de veiligheid altijd destructieve gevolgen zal hebben voor andere cruciale imperatieven: het behandelen van mensen als personen, het respecteren van hun rechten, het mogelijk maken van een zinvol bestaan. Het ogenschijnlijke pessimisme van ons verhaal komt deels voort uit de erkenning dat verregaande veiligheidsmaatregelen onvermijdelijk zijn, zowel in het strafrechtelijk systeem als in pogingen om een pandemie onder controle te krijgen. Dergelijke onmisbare en legitieme maatregelen botsen noodzakelijkerwijs met de menselijke waardigheid. Wij delen niet het naïeve optimisme dat geavanceerdere institutionele procedures en geavanceerdere technologieën ons in staat zullen stellen deze tragische situatie te boven te komen. De tragiek bestaat erin dat het ene essentiële morele doel alleen ten koste van het andere kan worden bereikt. En toch is er hoop.

De hoop in tijden van Covid-19 lijkt te berusten in de verwachting dat we samen de curve zullen afvlakken zodat dit alles snel voorbij zal zijn. Samen doen we aan ascese in afwachting van de triomferende komst van een vaccin of een behandeling. We zouden wel eens bedrogen kunnen uitkomen als we deze verwachting koesteren, want het is verre van duidelijk of een definitieve oplossing voor deze pandemie binnen ons bereik ligt. Het is net zo goed mogelijk dat een nieuw tijdperk van virusbeheersing is aangebroken, waarin dingen die ooit normaal waren, zoals het schudden van handen, nooit meer normaal zullen zijn. De verwachting om dit nieuwe coronavirus uit te roeien kan net zo gevaarlijk illusoir zijn als de ijdele dromen over een misdadvrije samenleving. In beide gevallen inspireert de hersenschim van een risicovrije wereld de samenleving om de laatste restanten van het ding dat haar veiligheid bedreigt,

meedogenloos uit te roeien. Om dit hedendaagse geweld in naam van de zuiverheid te vermijden, zouden we er goed aan doen om het scherpe onderscheid tussen 'verwachting' en 'hoop' van Ivan Illich in acht te nemen. "Hoop", stelt hij, "richt het verlangen op een persoon van wie we een geschenk verwachten. Verwachting verheugt zich op bevrediging door een voorspelbaar proces dat zal leiden tot wat we het recht hebben te claimen". Hoop leeft in persoonlijke ontmoetingen tussen mensen. We wachten op geschenken van elkaar. Daarom kunnen deze ontmoetingen verschrikkelijk fout gaan, want het kan zijn dat we niet krijgen waar we op gehoopt hadden, of dat we krijgen waar we voor gevreesd hadden (een virus). Sommige geschenken zijn vergiftigde geschenken. Toch zijn onze enige bronnen van hoop die altijd risicovolle persoonlijke ontmoetingen en ons onverwoestbaar verlangen ernaar. Het is waar dat alle kwalen uit de doos van Pandora kunnen komen. Maar Illich herinnert ons eraan dat Pan-dora, 'Alles-gever' betekent; de gever van alles. Als we haar doos gesloten houden en alle kwalen willen vermijden, krijgen we uiteindelijk niets. Een gesloten doos lijkt inderdaad erg op een gevangenis.